

מנהג הוספת 'הרחמן' לשבת ומועד בברכת המזון

הקדמה

שבת - 'הרחמן הוא ינחילנו יום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים'
ראש חודש וראש השנה - 'הרחמן הוא יחדש עלינו... לטובה ולברכה'
יום טוב - 'הרחמן הוא ינחילנו יום שכולו טוב'
סוכות - 'הרחמן הוא יקים לנו את סוכת דוד הנופלת'
חנוכה ופורים - 'הרחמן יעשה עמנו ניסים'
לסיכום

הקדמה

מקובל לחשוב שהוספת 'הרחמן' במנהג אשכנז בסוף ברכת המזון בזמנים ומועדים מיוחדים היא תופעה מאוחרת, שהתחדשה במאתיים השנים האחרונות.¹ לאמיתו של דבר, ברכות הרחמן לחגים מופיעות בדפוסים של ברכת המזון כבר מתקופת ראשית הדפוס. ה"בענטשערל" [=ברכון] הראשון המודפס הידוע לנו נדפס לפני כחמש מאות שנה, והוא מכיל כבר את כל בקשות 'הרחמן' - לשבת, יום טוב, ראש השנה וסוכות, כמו שמקובל בברכונים שלנו היום.² כמה עשרות שנים מאוחר יותר נדפס סדר ברכת המזון עם פירוש רבי נתן שפירא מהורודנא וגם הוא כולל את 'הרחמנים',³ וכך הוא בסדרי ברכת המזון נוספים מאוחרים יותר.⁴ בקשות 'הרחמן' מופיעות גם בסידור המקובלים המודפס הראשון - סידור הפרד"ס (תקכ"ה), אבל כאמור מקורם הוא עוד לפני תקופת מקובלי צפת.⁵

- 1 "על כל פנים מוצאים אותן ברכות 'הרחמן' בדפוסים רק מתחילת המאה הי"ח", אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ט), כרך ראשון, דף 64. לגבי ברכות הרחמן שלפני "במרום ילמדו" עיין בסידור צלותא דאברהם, ר' מנחם מנדל לנדא, חלק שני, דף תקמב.
- 2 ברכת המזון וזמירות, פראג, ער"ה, דף 7.
- 3 סדר ברכת המזון עם פרוש מה"ר נתן שפירא מהורודנא, לובלין, של"ה, דף ל. וכן בברכת המזון עם פירוש ר' נתן אשכנזי, לובלין, של"ה (1575), ברכת המזון וזמירות ופירושיהם, קרקוב, ש"ם (1580), סדר ברכת המזון, לובלין, שני"ט (1599).
- 4 למשל סדר ברכת המזון, איטליה, ת"ט (1649), JTS #4644. סדר ברכת המזון, אמשטרדאם, תפ"ג (1723). סידור עמודי שמים, ר' יעקב עמדון, אלטונא, תק"ח (1748).
- 5 וכן בסידור האר"י של חכמי הקלויז דק"ק בראד, זאלקווא, תקמ"א (1781), ובסידור האר"י של רבי אשר ב"ר שלמה מרגליות, לבוב, תקמ"ח (1788). בסידור צלותא דאברהם, חלק שני,

כל 'הרחמנים', כולל אלו של שבת וחגים, לא היו בתחילה בעלי נוסח קבוע, וכנראה שבתקופת הראשונים אף לא הורגש צורך לקבוע להם נוסח. כך אנו מוצאים בלקט יושר, אחרי שהכותב ר' יוסף ב"ר משה מביא את נוסח ברכת המזון עד "ושלום וכל טוב" של רבו ר' ישראל איסרלן בעל תרומת הדשן, הוא כותב: "זה הסדר הגיה בכתב ידו הגאון ריש גלותא מוהר"ר איסרליין זצ"ל, אבל מכאן והלאה לא רצה להגיה, כי אמר אין נפקותא בדבר"⁶.

שבת - 'הרחמן הוא ינחילנו יום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים'

בסוף המשנה האחרונה במסכת תמיד אנו מוצאים דרשה על תהלים פרק צב: "מזמור שיר ליום השבת - מזמור שיר לעתיד לבוא, ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים". כל המשנה הזאת ממסכת תמיד מופיעה כחלק מתפילת שחרית של חול כבר בסדר רב עמרם גאון, לאחר פיטום הקטרת⁷. אמנם ראשוני אשכנז אמרו משנה זו בתפילה רק בשבת, כך מובא בסידור רש"י [סימן תקיב] ובמחזור ויטרי [סימן קלד]. ראשוני אלו לא מזכירים את אמירת 'הרחמן' בברכת המזון בשבת, ונראה שהיא הועתקה בשלב כלשהו לברכת המזון מהתפילה.

בנוסח ברכת המזון שנדפס בראש ספר תהלים בבולוניה בשנת ר"ם (1480) נמצא הנוסח "הרחמן הוא ינחילנו לעולם שכולו שבת", אבל בקשה זו כלולה בברכות 'הרחמן' כבקשה לימות המשיח, בלי שיוך מיוחד לשבת (בנוסח זה של ברכת המזון אין עדיין שום בקשות 'הרחמן' לזמנים מיוחדים). כנראה שרק מאוחר יותר הוסב 'הרחמן' הזה להיות בקשה מיוחדת שאומרים אותה רק בשבת.

קיימים כמה נוסחים לברכת הרחמן הזו. ר' נתן אשכנזי, שהדפיס ברכון עם פירוש בשנת של"ה (1575) במטרה "לתקן להם בית שער ומבוא לברך כראוי ברכת המזון", כותב: "הוי יודע שיש בזה דעות חלוקות, כי מקצת בני אדם נוהגין לומר הוא ינחילנו יום שכולו שבת, ותו לא, ויש נוהגין להוסיף ולומר הוא ינחילנו יום שכולו שבת ומנוחה לחיי עולמים, מלת לחיי בשני יודי"ן... ויש נוהגין לומר הוא ינחילנו יום שכולו שבת ומנוחה לחיי עולמים ביו"ד אחד, ואתה את אשר תבחר בו הוא הקדוש";

דף תקנד, מובא בעניין ברכת הרחמן לסוכות, "ואם אף ציינתי כאן כמקור... רק סידורי המקובלים, יש להניח שמקור קדום לזה, לא הצלחתי לפענח את מקור הראשון, ויבואו אחרים ויתרמו חלקם כדי להאדיר את מנהגי ישראל, שהם כשלעצמם תורה".

6 לקט יושר חלק או"ח (מהד' מכון שלמה אומן תש"ע) הל' נטילת ידיים וסעודה סוף סע' לב, עמ' עד (דפו"ר דף 37. דהיינו שהרב אף לא הסכים לטרוח טירחא קטנה ולהגיה את הנוסח שכתב התלמיד, מרוב שלא ייחס לעניין זה חשיבות. וכך כתב גם בתרוה"ד סי' לט שברכת המזון מסתיימת בסוף הברכה הרביעית, וניתן להבין מדבריו שהבקשות שבהמשך אין להן תוקף של נוסח ברכה). קיימים הרבה שינויי נוסחאות ומנהגים בברכות אלה, עיין בהרחבה בספר פינחס יפלל, ר' פינחס מוסבי (ירושלים, תשס"ו), דפים 62-67.

7 סדר רב עמרם גאון, דניאל גולדשמידט עורך (מוסד הרב קוק, ירושלים, תשס"ה), דף מ.

אין שום הכרעה על עדיפות נוסח מסוים⁸. רק מאוחר יותר נדרשו גם הפוסקים לדון בענייני 'הרחמן', בחוק יעקב סי' תצ ס"ק ד, ובאשל אברהם שם ס"ק א.

ראש חודש וראש השנה - 'הרחמן הוא יחדש עלינו... לטובה ולברכה'

כמו בקשות 'הרחמן' האחרות גם 'הרחמן' לר"ח ולר"ה מופיע בספרות חז"ל כתפילה או כאימרה, ורק מאוחר יותר נכנס תוכן זה לבקשת 'הרחמן' כחלק מברכת המזון. בקשת 'הרחמן' לראש חודש מבוססת על הנוסח של ברכת החודש שמופיעה כבר בסדר רב עמרם גאון (שם דף פח): "חדש עלינו את החודש הזה לטובה ולברכה", וזהו גם הבסיס לברכת הרחמן לראש השנה - "הרחמן יחדש עלינו את השנה הזאת לטובה ולברכה".

בלקט יושר מביא ר' יוסף ב"ר משה מנהגים שנהג רבו, ר' ישראל איסרלן, וביניהם "וזוכרני כשהיה ראש חודש היה מברך הרחמן יחדש החדש הזה עלינו לטובה ולברכה קודם הרחמן יזכנו"⁹. מזה אנחנו רואים שבזמנו של ר' ישראל איסרלן (המאה ה"ט) המנהג לומר 'הרחמן' מיוחד לראש חודש עדיין לא היה נפוץ. כנראה שברכות אלה התחילו כמנהג של יחידים כשהן מבוססות על קטעי תפלה ידועים, והופצו לרבים בעיקר בעזרת הברכונים שהודפסו וזכו לתפוצה רחבה מאוד.

יום טוב - 'הרחמן הוא ינחילנו יום שכלו טוב'

בקשת הרחמן ליום טוב מבוססת על הדרשה בתלמוד (קידושין לט, ב; חולין קמב, א) לפסוק בדברים (ה, טז) "למען יאריכון ימיד - בעולם שכולו ארוך, ולמען ייטב לך - לעולם שכולו טוב". בקשה זו מוזכרת בספר קיצור של"ה כברכה מיוחדת לליל הסדר¹⁰: "מצאתי כתוב בשם מהרי"ל, בלילות סדר של פסח יאמר בברכת המזון הרחמן הוא ינחילנו ליום שכולו טוב ליום שכולו ארוך ליום שצדיקים יושבים ועטרוניהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה ויהיה חלקנו עמהם, ואח"כ יאמר הרחמן הוא יזכנו לימות המשיח וכו'". ההוספות מבוססות על ברכות יז, א, "מרגלא

8 ברכת המזון עם פירוש ר' נתן אשכנזי, לובלין, של"ה (1575). שם בהקדמה הוא כותב על השיבושים בנוסח ברכת המזון, "ולטבת טרדת הזמן ואורך הגלות נשתנו נוסחי הברכות ונשתכחו טעמים ברוב ההמון בהרבה מדינות... זה אומר ככה וזה אומר ככה" אבל בעניין ברכות הרחמן אלה הוא לא מקפיד לקבוע נוסח מסוים.

9 לקט יושר שם סע' נב עמ' עט (דפו"ר דף 39). אף שניתן להבין שמדובר רק על ענין מקומה של ברכת הרחמן הזו, ולא על עצם יסודה, בסידור צלותא דאברהם, חלק שני, דף תקנב, ר' מנחם מנדל לנדא מסביר "וכנראה מסגנון לשונו שם, יסדו בעל תרומת הדשן ז"ל". ועי' ברכת המזון של ר' שבתי סופר עמ' כח שאינו מזכיר כלל 'הרחמן' של ר"ח וגם לא של יו"ט אלא רק של שבת.

10 קיצור שני לוחות הברית, ר' יחיאל מיכל עפשטיין, עניני הסדר, (הוצאת זכרון צדיקים) דף 142.

בפומיה דרב, [לא כעולם הזה העולם הבא], העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורביה ולא משא ומתן ולא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבין ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה, שנאמר: ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו (שמות כד, יא).¹¹ ברכה זו לא מופיעה בכתבי המהרי"ל שבידנו, אבל סביר להניח שאכן מקורה במנהגי המהרי"ל, שהרי כבר ראינו לעיל ש'הרחמנים' שונים היו מצויים אצל המהר"י איסרלין תלמיד תלמידו.

אף שבקשה זו מוזכרת בספר קיצור של"ה רק לליל הסדר, אין סיבה עקרונית שהיא לא שייכת גם לאחרון של פסח וליום טוב בכלל, ואכן מצינו שהרבה לא חילקו ואומרים את הנוסח הזה בכל יום טוב¹¹; אבל המנהג הנפוץ הוא לומר ביום טוב רק "הרחמן הוא ינחילנו ליום שכולו טוב", חוץ מבלייל הסדר שמאריכים¹². אף שהרבה רואים את ברכת הרחמן ליום טוב כקיצור הברכה המקורית מליל הסדר, ההיפך הוא הנכון: בהגדות שקודמות להדפסת ספר קיצור של"ה (ושנדפס בשנת תמ"ג או תנ"ג) אנו מוצאים רק את הברכה ה"מקוצרת" - "הרחמן הוא ינחילנו יום שכולו טוב"¹³, או שאין שום ברכת הרחמן מיוחדת ליום טוב¹⁴. מכאן שאף אם המהרי"ל אמר ברכה זו, המנהג לא היה נפוץ לפני שפורסם בספר קיצור של"ה, ואין ספק שהבקשה ליום טוב קדמה לבקשה היותר-ארוכה המיוחדת לפסח.

כמו בשאר בקשות הרחמן, הנוסח בה איננו קבוע. בספר מנהגים לק"ק וורמיישא מאת ר' יוזפא שמש (מאה י"ז), מובא שאחרי אמירת "הרחמן הוא ינחילנו יום שכולו טוב" בפסח מוסיפים "הרחמן הוא יוציאנו מעבדות לחירות"¹⁵. היו שהוסיפו בפסח נוסח דומה, "הרחמן הוא יוציאנו מגלות לחירות"¹⁶, וביום טוב "הרחמן הוא יגיענו

11 למשל, מנהג ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש לאומרו בכל ימות הפסח ובשאר יו"ט. ספר דרכי חיים ושלוש, יחיאל מיכל גאלד, מונקאטש, ת"ש, מנהגי ליל פסח סימן תרת, דף קצד.

12 סידור צלותא דאברהם, ר' מנחם מנדל לנדא, חלק שני, דף תקנב.

13 למשל, ההגדה הראשונה שבדפוס, ואדי אל חגארה, רמ"ב לערך (1482); הגדה של פסח, פראג, רפ"ז (1526); הגדה של פסח כתב יד של המאה ה"ט, יואל בן שמעון וייבש אשכנזי. הברכה הארוכה נמצאת בסדר הגדה של פסח, מיץ, תקכ"ה (1764) באותיות יותר קטנות, לאחר הברכה הקצרה.

14 למשל, הגדה של פסח, ונציה, שס"ט (1609). אף אחרי הופעת ספר קיצור של"ה יש הרבה הגדות שיש בהם רק את הברכה הקצרה, הגדה עבודת הגפן, אופן באך תפ"ב (1722); הגדה של פסח, איטינגן תפ"ט (1729). או שום הרחמן ליום טוב, הגדה של פסח, אמשטרדם, תנ"ה (1695); הגדה של פסח, קופנהגן, תצ"ט (1739); הגדה של פסח, פיורדא, תק"א (1741); הגדה של פסח, זולצבאך, תקט"ו (1755). יש הגדות אפילו מהמאה הי"ט שאין להם שום ברכת הרחמן, לא לפסח ואף לא לשבת, כמו הגדת בורדו תקע"ג (1813).

15 מנהגים דק"ק וורמיישא, ר' יוזפא שמש, מפעל חכמי אשכנז, מכון ירושלים, תשמ"ח, סימן עז, דף פז.

16 מקור חיים, ר' יאיר חיים בכרך, מכון ירושלים, מפעל תורת חכמי אשכנז, תשמ"מ, חלק שני, קיצור הלכות, סימן קפת, דף שלא.

למועדים הבאים לקראתנו לשלום¹⁷. נוסחאות אלה מבוססות על התפילות לפני ואחרי החלק הראשון של הלל המופיעות בהגדה, שהם עצמן מבוססות על מסכת פסחים קטז, ב: "לפיכך אנחנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלו, הוציאנו מעבדות לחרות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפלה לאור גדול, ומשעבוד לגאולה, ונאמר לפניו הללויה", ובנוסח ברכת רבי עקיבא שם: "כן ה' אלוקינו ואלוקי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום" וכו'. כמו שאר בקשות 'הרחמן', גם בקשה זו מופיעה בספרות הפוסקים כמנהג מקובל רק מאוחר יותר: במגן אברהם [או"ח סי' תצ ס"ק א] פוסק "דחול המועד לא מקרי יום טוב ואין לומר בחולו של מועד בברכת המזון הרחמן הוא ינחילנו ליום שכלו טוב", ועי' באליה רבה סי' תצ ס"ק ד.

סוכות - 'הרחמן הוא יקים לנו את סכת דוד הנופלת'

בספר שני לוחות הברית¹⁸ מובא "ועל זה אנו מתפללין 'יקים לנו סוכת דוד הנופלת', דהיינו מלכות בית דוד, ולא תקום מעצמה כאשר היה בגאולה הראשונה". בדפוסים מאוחרים יותר מובא בסוגריים בפירוש שאומרים בקשה זו בברכת המזון בסוכות; אמנם, אפשר שכוונת השל"ה לא דווקא לתפילה בברכת המזון, אלא כתפלה כללית לישועה. 'סוכת דוד הנופלת' לא מוזכרת בראשונים בהקשר לברכת המזון, אמנם הביטוי מוזכר במחזור ויטרי [סימן רסה] בדיון בעניין אבלות: "המקום ברחמינו יקימנו ויקם סוכת דוד הנופלת". אם כן, תפילה לגאולה בלשון שהקב"ה יקים לנו את סוכת דוד הנופלת הייתה קיימת עוד לפני שראו קשר בינה לחג הסוכות, ולפני שבקשה זו התקבלה בברכת המזון.

כבקשת 'הרחמן' לסוכות היא מופיעה לראשונה בספר מנהגים לק"ק וורמיישא: "כל ימי החג אומר יעלה ויבא בברכת המזון. ואצל הרחמן הוא יזכנו אומר הרחמן הוא יקים לנו סוכת דוד הנופלת. ביום טוב מוסיף לומר הרחמן הוא ינחילנו ליום שכולו טוב קודם שאומר יקים לנו סוכת, כנהוג בכל יום טוב. ובחול המועד אומר תכף הרחמן הוא יקים, אחר בעיני אלקים ואדם, ואינו אומר הרחמן הוא ינחילנו בחול המועד"¹⁹. מאוחר יותר הוא המנהג בפוסקים, באשל אברהם, אורח חיים סימן תצ ס"ק א, "ובסוכות יאמר כשחל בשבת הרחמן לכולו שבת, הרחמן ליום שכולו טוב, הרחמן יקים סוכת דוד כו', כי תדיר קודם כו'". אף שהבקשה לסוכות מבוססת על הפסוק "ביום ההוא אקים את סכת דוד הנפלת וגדרתי את פרציהן

17 ספר חג המצות הלכות ומנהגים, יצחק מאיר ליברמן, בני ברק, סימן מה:כא, דף תשכו.

18 מסכת פסחים מצה עשירה - דרוש רביעי.

19 מנהגים דק"ק וורמיישא, ר' יוזפא שמש, מפעל חכמי אשכנז, מכון ירושלים, תשמ"ח, סימן קע, דף רב.

והרסתיו אקים ובניתיה כימי עולם" (עמוס ט, יא), אין שום קשר בין הפסוק לחג הסוכות. רוב פרשני המקרא הסבירו שהפסוק מדבר או על מלכות דוד (תרגום יונתן, רש"י, רד"ק, מלבי"ם), ויש שפירשו שהכוונה לשכינה (ר"מ אלשיך) או לבית המקדש (מהר"י קרא), דברים שאינם קשורים באופן מיוחד לסוכות. אף שהרבה דרשנים ניסו למצוא קשר מהותי בין "סוכת דוד הנופלת" וחג הסוכות, בפשטות הקשר הוא לשוני גרידא, סוכת-סוכות לגזירה שווה²⁰. יתכן אם כן שגם אמירת בקשה זו התחילה כמנהג של יחידים ולאחר מכן התקבלה בכל ישראל. גם הגאון ר' חיים קניבסקי, כאשר נשאל מה הקשר בין סוכת דוד שהיא בית המקדש, לחג הסוכות, ענה בפשטות, "כי זה לשון סוכה"²¹.

ראינו שעל פי הפרי מגדים הרחמן יקים סוכת דוד נאמר בכל ימי סוכות, בין ביום טוב ובין בחול המועד. אמנם יש שנהגו לאומרו רק בחול המועד²², וכן מובא שנהג החתם סופר²³. כנראה שמנהג זה מבוסס על הרעיון שסוכת דוד מדבר על בית המקדש, ולא בונים את המקדש בשבת ויום טוב. ר' ידידיה טיאה וויל (בנו של הקרבן נתנאל) מדגיש²⁴ שאף ש"רבים" נוהגים כן, אין בסיס למנהג הזה כיון שעל פי רש"י (ראש השנה ל, א ד"ה מחצות היום) "והא קיימא לן במסכת שבעות דאין בנין בית המקדש לא ביום טוב ולא בלילה, הני מילי בנין בידי אדם, אבל בנין העתיד לבוא בידי שמים הוא".

כמו שראינו בבקשת הרחמן בשבת פסח וביום טוב, גם כאן קיימות נוסחאות שונות²⁵: הבקשה "הרחמן הוא יזכנו לישב בסוכה של לויתן" מבוססת על התפילה שאומרים בסוף סוכות (כלבו סי' עא); "הרחמן הוא יפרס עלינו סוכת שלום" מוכרת מברכת 'השכיבנו' בליל שבת; "הרחמן הוא ישפיע עלינו שפע קדושה וטהרה משבעה אושפיזין עלאין קדישין זכותם תהא מגן וצנה עלינו"²⁶ מבוססת על תפילת האושפיזין. כמו שראינו בברכות הרחמן האחרות, גם נוסחאות אלה מבוססות על תפילות שכבר היו מוכרות לעם, ויש בהם קשר מהותי או לשוני עם החג.

20 עיין למשל בספר אורות החג, ר' שמעון קורסיה (ירושלים, תשס"ו), דף לה; ספר סוכת דוד, ר' דוד קוויאט (ירושלים, תשס"ה), דף שכב-שכג; ספר שערי אורה, ר' מאיר צבי ברגמן (ירושלים, תשס"א), דף שיח-שיט. יש לציין שהרבה מהדרשות חודשו בזמן האחרון, לפני זה היה מובן מאליה שהקשר הוא פשוט ולשוני.

21 ספר ענינו של יום, דוד פלק, ירושלים, תשס"ד, מועדים, דף 27.

22 רבבות אפרים, ר' אפרים גרינבלט, חלק ז, או"ח סימן קעז, שם מובא שזה המנהג בהולנד.

23 מנהגי בעל החת"ם סופר, ר' יושע ליב שילל (פרשבורג תר"ץ), פרק ח הערה יא.

24 הגדה של פסח עם ביאור מרבה לספר, ר' ידידיה טיאה וויל (קארלסרווא, תקנ"א), דף מב.

25 ספר חג האסיף דינים ומנהגים, ר' יצחק מאיר ליברמן, בני ברק, דף שמא.

26 סידור קול אליהו השלם, על פי פסקי מרן הראשון לציון הרה"ג מרדכי אליהו, הוצאת דרכי הוראה לרבנים, (ירושלים, תשס"ב), דף תסב.

חנוכה ופורים - 'הרחמן יעשה עמנו ניסים'

ספר כלבו בסימן כה הנ"ל מזכיר ברכת הרחמן לחנוכה ופורים: "ובחנוכה ופורים מוסיפין בה על הנסים כשיגיע בכל עת ובכל שעה, שכח ולא אמרו כאן אין מחזירין אותו, ויש אומרים כשסיים, אבל אם לא סיים כשיגיע להרחמן יאמר הרחמן עשה לנו נסים ונפלאות כמו שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה בימי מתתיהו וכו', ואחר כך משלים, וכן נמי יעשה בפורים". לא ברור מדבריו אם יש להגיד את בקשת 'הרחמן' בחנוכה ופורים באופן קבוע, או שכל אמירת הרחמן היא רק אם שכח על הניסים ורוצה להשלימו. עניין זה מובא בבית יוסף (או"ח סי' קפז בסוף ד"ה ומ"ש ואם שכח) וברמ"א (שם סע' ד, ובסי' תרפב סע' א) באותו הקשר, לא כבקשת 'הרחמן' שיש לאומרה, אלא בדרך אגב כמקום שאפשר להשלים בו על הניסים שנשכח. רואים שקיימת בקשת 'הרחמן' לחנוכה ופורים, המבוססת על ברכת "שעשה ניסים לאבותינו". רמ"א מציין אפשרות להשלים יעלה ויבוא בברכת הרחמן בחול המועד (או"ח סי' קפח סע' ז) ופוסק שלא נוהגים כך. ההתייחסות ההלכתית הקדומה ביותר לברכות הרחמן אלה היא רק בגדר תשלומין לתפילות חשובות אחרות שנשכחו בזמן אמירת ברכת המזון, אבל לא כעניין מהותי כשלעצמו. ר' יאיר חיים בכרך, בסוף ספרו מקור חיים, מציין בדרך אגב: "ובחנוכה ופורים יעשה עמנו ניסים"²⁷. כך שיש שיטה ברורה שאומרים ברכת הרחמן בחנוכה ופורים לא רק כתשלומין למי ששכח על הניסים, אלא כבקשת 'הרחמן' שאומרים בכל יום מהימים המיוחדים. אמנם, ברכת הרחמן לחנוכה ופורים לא נפוצה וכמעט לא ידועה חוץ מאשר כמקום להשלים 'על הניסים' שנשכח, כי לא נדפסה בברכונים, עובדה שקבעה כאמור את המנהג בעניין הזה²⁸.

לסיכום

ראינו שבקשות 'הרחמן' לזמנים מיוחדים היו ידועות בסוף תקופת הראשונים באשכנז. כל הבקשות האלו מבוססות על תפילות או אמרות ידועות, התחילו כמנהג יחידים ועם הזמן התקבלו אצל כלל העם, ורק לאחר מכן הן מופיעות בפוסקים. הדפסת ברכונים הביאה להפצת המנהג, וגם קבעה את הנוסח המקובל.

27 מקור חיים, ר' יאיר חיים בכרך, מכון ירושלים, מפעל תורת חכמי אשכנז, תשד"מ, חלק שני, קיצור הלכות, סימן קפח, דף שלא. עיין קובץ בית אהרן וישראל, (גליון ג (צט) שבט-אדר תשס"ב), דף קטו, שמביא מנהג חסידי סטאלין קארלין לומר הרחמן זו בברכת המזון. בעניין אמירת הרחמן זו בט"ז באדר בפורים משולש, עיין נטעי גבריא-הלכות פורים, ר' גבריא ציננער, (ירושלים, תשנ"ח), דף תנ, וספר הלכות חג בחג, פורים, ר' משה מרדכי קארפ, (ירושלים, תשס"ב), דף קז-קח, הערה 14.

28 יש שראו בנוסח ברכת הרחמן תפלה על נס, ואין נכון להתפלל על הנס. עיין שערי תשובה סוף סימן קפ"ז שמתרץ למה מותר כאן לומר נוסח "הרחמן יעשה לנו ניסים". עיין גם בספר ברכת רפאל בעניני חנוכה, ר' רפאל רובינשטיין (ירושלים, תשד"ס), דף רכא, ובספר ימי חנוכה, ר' דוד כהן, (ירושלים, תשס"ה), דף ח-ט, הדנים בנושא.